

Oddziaływanie hellenizmu na judaizm

Rozważania wstępne¹

Zagadnienie oddziaływania kultury greckiej na judaizm generuje szereg pytań: czy biblijne teksty hebrajskie przetłumaczone na język grecki zawierają w sobie nieskażoną treść objawioną? Czy biblijne teksty napisane później w języku greckim były kontynuacją objawienia rozpoczętego w środowisku hebrajskim? Czy grecki język i sposób myślenia zostały wybrane przez Boga po to, by lepiej wyrazić myśli, które chciał ludziom przekazać, czy raczej było odwrotnie, ludzie samowolnie tworzyli swoje komentarze, odbiegające od zamysłu Bożego? Oprócz pytań dotyczących zagadnienia języka i sposobu myślenia w dwóch różnych kulturach, pojawia się pytanie o wpływ zmian zachodzących wewnątrz kultury greckiej na tekst biblijny i sposób jego rozumienia: czy w tekstach biblijnych można odróżnić wpływ helleńskości, czyli rodzimej kultury greckiej, od wpływu hellenizmu, czyli mieszanki kulturowej? Jeżeli tak, to wcześniejsze pytania trzeba odnosić osobno do jednego i do drugiego nurtu kulturowego, nie tyle do języka, co raczej do dwóch różnych sposobów greckiego myślenia. Wraz z pojawieniem się hellenizmu, zagadnienie relacji poszerzyło się z dwóch na trzy obszary kulturowe. Obok mentalności hebrajskiej jest już nie tylko mentalność helleńska (helleńskość), lecz również mentalność hellenistyczna (hellenizm). Można postawić hipotezę, że helleńskość sprzyjała kontynuacji Objawienia i pogłębiała jego rozumienie, natomiast hellenizm nie stanowił dobrego podłoża dla wyrażania myśli Bożych, wprowadzał zamęt, powodował rozmywanie objawionych

¹ Artykuł ten nawiązuje do artykułu tegoż autora: *Oddziaływanie hellenizmu na antropologię chrześcijańską*, *Studia Warmińskie* 53(2016)145-160.

treści, stał się najpoważniejszym źródłem błędów. Myślenie hellenistyczne ma charakter gnostycki. Gnoza jest najpoważniejszą herezją i źródłem wszelkich herezji, zarówno w judaizmie, jak i później w chrześcijaństwie. Norman Davies, czyniąc refleksję nad dziejami Europy, stwierdził, że gdyby „świat starożytnej Grecji stopił się z kulturą semickiej Kartaginy, wtedy historia przedstawiałaby się całkiem inaczej”². Nadal jednak pozostałby problem wpływu kultury greckiej na kulturę semicką. W każdym razie w kwestii Kartaginy pojawia się pytanie o wpływ kultury greckiej na Fenicjan, którzy zakładali kolonie na północy Afryki i na południu Półwyspu Iberyjskiego. Ale to zagadnienie wykracza poza ramy niniejszego artykułu.

Konfrontacja literatury Izraela z literaturą wielu różnych kultur oraz wpływ hellenizmu na różne kręgi kulturowe to tylko tło dla zagadnienia wpływu hellenizmu na judaizm. Literatura biblijna tworzona była w rozpiętości czasowej ogarniającej więcej niż jedno tysiąclecie i w wielu różnych środowiskach³. Nawet w jednym środowisku sposób wyrażania myśli ulega z czasem poważnym przemianom. Tym bardziej w sytuacji nieustannego dialogu z innymi środowiskami kulturowymi. Nic dziwnego, że zachodzi podobieństwo literatury biblijnej z analogiczną literaturą narodów ościennych. W tej sytuacji trzeba się zastanowić nad tym, czy jest ono tylko zewnętrzne, formalne, czy też sięga do głębi ludzkiego myślenia. Bóg sprawił, że istotne treści objawione zachowały oryginalność pomimo tego, że były przedstawiane w różnych szatach językowych. Pojawienie się hellenizmu nie mogło tego zniszczyć. Oryginalne treści objawione zachowały swoją tożsamość. Niniejszy artykuł mówi tylko o tym, że było oddziaływanie na różnych płaszczyznach kulturowych, ale bez naruszenia istotnej treści.

Sztandarowym zagadnieniem dotyczącym oddziaływania myśli greckiej na judaizm (a następnie również na chrześcijaństwo) jest złożenie osoby ludzkiej z duszy i ciała. Błędne jest mówienie, że objawiona jest teza monistyczna, ograniczająca sferę substancjalną człowieka jedynie do materii. Myśl biblijna mówi o boskim pierwiastku duchowym w materii, z której ulepiony jest człowiek (por. Rdz 1,1; 2,7). Taki sam pogląd wyrażał Arystoteles: człowiek to materia, a „dusza” to tylko forma tej materii, organizująca ją. Podobnie głosił też Platon. Jego dualizm dotyczy jedynie tego, że „dusza” jest obok ciała, jak żagiel obok łodzi. Wszystkie te trzy ujęcia nie przyjmują istnienia substancji duchowej człowieka.

² N. Davies, *Europa. Rozprawa historyka z historią*, Kraków 2009, 179.

³ P. Leks SCJ, „Słowo Twoje jest prawdą...”. *Charyzmat natchnienia biblijnego*, Katowice 1997, 254; „np. Ez 14, 14; 28; Iz 14. Twórczość literacka Izraela staje w obliczu coraz to innych kultur: asyryjskiej (VIII-VII w.), babilońskiej (VI w.), perskiej (koniec wieku VI aż do wieku IV) i hellenistycznej (IV/II w. aż do Chr.), pomijając nieustanny wpływ ze strony tubylczych Kananejczyków, literatury fenickiej, aramejskiej i egipskiej. (...) Izrael przejął sposób myślenia i wyrażania się od Semitów”.

Czyni to dopiero chrześcijaństwo, a filozoficznie ujmuje św. Tomasz z Akwinu (DH 902, 1440, 1513, 3224)⁴. Z tego wynika, że dualizm Platona jest słaby, dotyczy relacji substancji z idea. Radykalny dualizm wniosło dopiero chrześcijaństwo, mówiąc o dwóch radykalnie różnych substancjach. Znacznie trudniej mówić o jedności dwóch różnych substancji niż o jedności substancji z idea. Ważne jest to, że klasyczna myśl grecka nie wpływa na istotną treść objawioną ani w judaizmie, ani w chrześcijaństwie. Zamęt wniósł dopiero hellenizm. Zniekształcona forma myśli greckiej, wpływając na judaizm (i na chrześcijaństwo) zniekształcała ortodoksyjną treść, tworząc liczne herezje. Myślenie hellenizmu jest panteistyczne. Błędny jest pogląd, że jest ono dualistyczne. Wielu teologów naszych czasów, uciekając przed dualizmem, który zarzucają hellenizmowi, wpada w sidła hellenizmu, przyjmując myślenie mieszające⁵.

1. Środowisko geograficzne judaizmu hellenistycznego

Spotkanie judaizmu z hellenizmem dokonało się w wielkich ośrodkach kulturowo-geograficznych, w Palestynie, Antiochii i Aleksandrii. Zgodnie ze swoją wewnętrzną zasadą mieszania wszystkiego, hellenizm nie ograniczał się tylko do sposobu myślenia, lecz wyrażał też we wspólnych wierzeniach religijnych, igrzyskach olimpijskich, obyczajach itd. Z tego względu oddziaływanie na judaizm nie ograniczało się tylko do sposobu redagowania tekstów biblijnych i sposobu odczytywania ich, lecz również na sposób wyrażania relacji z Bogiem w życiu codziennym. Zależało to od różnych czynników, z których najważniejsze było środowisko geograficzne, ściśle związane z kulturą. W Palestynie, gdzie judaizm był już od dawna zakorzeniony, spleciony z kulturą, dojrzały, silny, wpływ był raczej tylko zewnętrzny. Na terenach diaspory, w środowisku kulturowym dla judaizmu obcym, oddziaływanie było silniejsze.

1.1. Palestyna

W Palestynie oddziaływanie różnych kultur i religii ościennych było bezpośrednie i dlatego bardzo mocne, natomiast oddziaływanie kultury greckiej nie było tak silne jak w diasporze znajdującej się poza Palestyną. Izrael wiele doświadczył, łącznie z licznymi apostazjami. Ci, którzy pozostali wierni, zbu-

⁴ C.S. Bartnik, *Dogmatyka katolicka*, t. 2, Lublin 2003, 821.

⁵ Tamże. Według nich „człowiek nie składałby się z dwóch pierwiastków: z ciała i duszy, lecz stanowiłby jednorodną całość: jeden byt o dwóch aspektach. Jednakże jest to teoria i interpretacja błędna, albowiem Księgi Mądrościowe od II w. są też natchnione, w Starym Testamencie ma miejsce prawomocny postęp doktrynalny (np. od henoteizmu do monoteizmu) i Nowemu Testamentowi nie można przypisywać „błędu dualizmu”.

dowali duchowy i kulturowy mur obronny, który pozwalał zachowywać nieskazoną ortodoksję nawet w sytuacjach silnych ataków. Hellenizm był kolejnym zagrożeniem, jednym z wielu. W tym wielkim, synkretycznym nurcie były wątki zakorzenione w tradycyjnej kulturze greckiej, zawierające w sobie klasyczną myśl filozoficzną, oraz wątki pochodzące ze Wschodu, które oddziaływały na judaizm i już wcześniej, bezpośrednio, a teraz powracały ruchem okrężnym, poprzez Grecję. Wśród nich wyróżnia się wątek oddziaływania kultur starożytnej Mezopotamii. Hellenizm to mieszanka kultury greckiej i kultur wschodnich. Wschód wchodził do Grecji, a myśl grecka rozprzestrzeniała się szeroko w Azji, Afryce i Europie. Przenikanie kulturowe było obustronne, a raczej wielostronne. Z tego względu oddziaływanie hellenizmu nie ogranicza się do wpływu kultury greckiej, lecz poszerza się na wielość kultur. Ostatecznie trzeba mówić o wpływie mieszanki kulturowej. W sytuacji jednego tylko obcego środowiska może pojawić się nowa jakość, która jest wyrazista, w której można zauważyć, skąd pochodzą dane elementy. W sytuacji hellenizmu może dojść do rozplnięcia się, do całkowitego zaniku tożsamości.

Od wielu wieków, przed niewolą babilońską, na wygnaniu w Mezopotamii, jak też w okresie późniejszym, monoteistyczna wiara Izraela nieustannie była narażona na religijny synkretyzm. Obronę ortodoksji ukazują kolejne etapy rozwoju literatury biblijnej. W każdej księdze można zauważyć czerpanie z bogactwa współczesnych jej kultur, ale też trwający nieustannie, niezmienny rdzeń wiary Izraela. Oddziaływanie kultur ościennych, zwłaszcza z terenu Mezopotamii, stanowiło zagrożenie najważniejszej kwestii – monoteizmu. Obce propozycje ukazywane były w sposób wyraźny, plastyczny, jako alternatywa wobec religii Izraela. Po niewoli babilońskiej religia ta przyjęła formę, która jest znana jako judaizm. Zmieniło się nie tylko zewnętrzne środowisko, ale zmienił się też atakowany przez nie społeczno-religijny podmiot. Artykuł nie zajmuje się procesem przemian wewnętrznych, lecz tylko sytuacją, która miała miejsce w ostatnich trzech wiekach przed Chrystusem. Poszerzony został natomiast zakres oddziaływania, ponieważ wpływ hellenizmu na judaizm dotyczył nie tylko sfery myśli, poglądów, języka, lecz ogarniał wszelkie sfery życia osobowego i społecznego.

Nie wystarczy zająć się relacją między myśleniem hebrajskim i greckim. Myślenie hebrajskie było konkretne, plastyczne. Myślenie greckie klasyczne było racjonalne, abstrakcyjne. Wzajemny dialog nie musi prowadzić do panowania jednego nad drugim, lecz do wzajemnego ubogacenia, z zachowaniem tożsamości. Myśl grecka mogłaby służyć za narzędzie dla bogatszego wyrażania Objawienia. Hellenizm to coś innego niż klasyczna helleńskość, to typowa gnostycka mieszanka, wsysająca wszystko. Hellenizm nie oznacza zastąpienia jednej konkretnej wiary inną konkretną wiarą, jednego sposobu myślenia innym

sposobem myślenia. Hellenizm tworzy jeden wielki system kulturowy, w którym zanika dawna oryginalność. W tej sytuacji nie ma ściśle określonego przeciwnika. Tożsamość nie może być ukazana i wzmacniana za pomocą przeciwstawienia, lecz tylko poprzez własną integralność i spójność.

Zagrożeniem nie było precyzyjne myślenie, lecz brak logicznego myślenia, mistyczne ujmowanie wszystkiego. Hellenizm był nastawiony na mistykę, kładł wielki nacisk na duchowość, ale bez konkretnego kształtu. Idee hellenistyczne miały charakter panteistyczny, gnostyczny, uniwersalny, globalistyczny, podobnie jak platońska „dusza świata” albo stoickie „prawo uniwersalne”⁶. Większe zagrożenie tworzył hellenizm dla Żydów w diasporze, którzy przyjęli kulturę grecką i wraz z nią ulegali zachodzącym w niej przemianom, albo – w późniejszym okresie – przyjmowali kulturę grecką już w jej przemienionej postaci. Żydzi palestyńscy byli bardziej tradycyjni, odporni na wpływy innych kultur. Z tego względu byli też bardziej odporni na hellenizm. Tylko nieliczni podjęli dialog, większość przyjęła postawę polemiczną albo odrzucała hellenizm tak samo, jak inne obce nurty kulturowe i religijne. W Palestynie pojawił się nurt wyraźnego i całkowitego sprzeciwu, dla zachowania nieskażonej profetycznej spuścizny narodu izraelskiego – *Hasidim*. W tym nurcie pojawił się załączek żydowskiej apokaliptyki i zapoczątkowany został ruch faryzeuszy⁷.

Żydom w Palestynie sprzyjał też fakt, że hellenizm najpierw pojawił się w diasporze, do Palestyny dotarł dopiero w „judaizmie późnym”. Z tego względu był czas, aby uzyskać o hellenizmie odpowiednie informacje i dobrze przygotować się do obrony. Najważniejsze kwestie poruszane w dyspacie judaizmu przeciwko propozycjom hellenizmu to: królestwo mesjanistyczne, zmartwychwstanie zmarłych, sąd ostateczny i świat przyszły. Prawdy te, coraz bardziej wyraźnie objawione, utworzyły mur obronny, pozwalający zachować nieskażoną tożsamość. Wierzono, że każdy człowiek będzie po śmierci osądzony, otrzymując od razu nagrodę lub karę. Zmartwychwstanie dotyczy tylko sprawiedliwych, niesprawiedliwi znikną. Eschatologia późnego judaizmu przyjmowała niektóre koncepcje antropologiczne z myśli greckiej, ale nie odstąpiła przez to od swoich istotnych zasad religijnych. Saduceusze wyraźnie odrzucali greckie innowacje na temat życia przyszłego. Pozostawali oni przy starej, hebrajskiej koncepcji śmierci i szeolu. Niektórzy z nich głosili pogląd, że po śmierci wszyscy ludzie przestają istnieć⁸. Faryzeusze natomiast dostrzegali w tych zagadnieniach odbicie prawd uznawanych w swojej tradycji religijnej oraz dodatkową możliwość

⁶ Por. R. Trevijano Etcheverría, *Orígenes del cristianismo. Transfondo judío del cristianismo primitivo*, Salamanca 1995, 61.

⁷ Por. tamże, 62.

⁸ Por. S. Zañartu, *El concepto de ZOH en Ignacio de Antioquia*, Madrid 1977, 66.

umacniania swej ortodoksji przeciwko zakusom hellenizmu. W tworzonej przez ruch *Hasidim* literaturze międzytestamentalnej pojawiło się przeświadczenie o bliskim końcu świata. Brakowało jednak rzetelnej systematyzacji i tworzenia całościowego systemu eschatologii żydowskiej, ubogaconej pomysłami rodem z hellenizmu. Była tylko mozaika różnych poglądów⁹. Systematyzacja, a tym samym pełna obrona przed hellenizmem, pojawiła się dopiero w późniejszym okresie, w erze chrześcijańskiej.

1.2. Diaspora

Diaspora żydowska kształtowała się przez wieki poprzedzające przyjście Chrystusa. Wielka wspólnota pozostała w Mezopotamii, po niewoli babilońskiej. Po katastrofach, które spotkały Naród Wybrany w latach 70 i 135, gdy brakło świątyni, faryzeusze zdołali zjednoczyć wyznawców judaizmu wokół Prawa i ich własnej tradycji. Z tego względu w aspekcie kultu sytuacja diaspory niewiele się różniła od sytuacji Żydów, którzy pozostali w Palestynie. Pod względem demograficznym była nawet istotnie lepsza. Zmieniła się też struktura całościowa. Nie było już silnego ośrodka centralnego w Palestynie, wolnego od wpływów hellenizmu. Kryterium podziału na Żydów radykalnie ortodoksyjnych i otwartych na świat hellenizmu nie było już terytorium, lecz tylko osobiste przekonanie. W nurcie zachowawczym pojawiły się dwa ośrodki, które od roku 70 stanowili rabini w Jamni, a od roku 135 rabini w Galilei¹⁰. Oddziaływali oni na diasporę w Mezopotamii oraz w Egipcie¹¹. Obszar diaspory żydowskiej w większości pokrywał się ze sferą wpływów hellenizmu. Z tego względu terenem walki o obronę ortodoksji był cały obszar geograficzny diaspory, a także całość życia osobistego i społecznego. Wysiłek duchowy spowodował, że pomimo przebywania w różnych środowiskach kulturowych przenikanych hellenizmem, Żydzi zachowywali zasady swojej religii i budowali wyznaczony przez nią ład społeczny. Hellenizacja dotyczyła jednak tylko sfery zewnętrznej.

Typowym przykładem nieskażonego zachowania wiary w sytuacji nowego środowiska kulturowego były prowadzone przez Żydów badania biblijne w *Museionie*, w egipskiej Aleksandrii. Komentowali oni Biblię, wykorzystując metody, które Grecy stosowali do badania tekstów Homera. Korzystali z pogańskich narzędzi, ale nie zmienili treści swej wiary. W badaniach tych wyróżniali się: Arystobul (II wiek przed Chrystusem) oraz Filon (zm. ok. 45 r. po Chrystusie)¹².

⁹ Por. tamże, 67.

¹⁰ Por. R. Trevijano Etcheverría, *Orígenes del cristianismo...*, 89.

¹¹ Por. tamże, 91.

¹² Zob. S. Wielgus, *Badania nad Biblią w starożytności i w średniowieczu*, Lublin 1990, 31.

Filon Aleksandryjski jest najwyraźniejszym przykładem egzegety żydowskiego, myślącego kategoriami greckimi. Nie chciał on odchodzić od tradycji hebrajskiej, wręcz odwrotnie, jego zamiarem było pogodzenie dwóch różnych kultur, hebrajskiej i greckiej po to, aby judaizm stał się jeszcze mocniejszy, pogłębiony, bardziej wyrazisty. Pojawia się pytanie, czy czerpał on jedynie z klasycznej filozofii greckiej, czy też otwartość na kulturę grecką spowodowała, że stał się otwarty również na inne kultury zawarte w mieszance, zwanej hellenizmem¹³.

Diaspora żydowska w Aleksandrii wzrastała w sprzyjających warunkach, ponieważ liberalny na innych pluralizm kulturowy hellenizmu realizowany był też w wymiarze społecznym. W pierwszych wiekach panowania hellenistycznego w Egipcie mogli się osiedlać przedstawiciele różnych ludów. Jednoczyli się oni i zamykali w swoich własnych społecznościach, tworząc odrębne dzielnice (*politéuma*). Tak też uczynili Żydzi w Aleksandrii. Podobnie było w innych miastach w Egipcie. W duchu wzajemnej otwartości Żydzi aleksandryjscy swobodnie łączyli judaizm z hellenizmem. W czasach naszej ery mozaika narodów, kultur i religii wzbogaciła się o chrześcijan Żydów i chrześcijan Greków, jak też chrześcijan wielu innych narodów. Chrześcijanie tamtejsi wzrastali w swoistym, aleksandryjskim sposobie myślenia, a przybysze z łatwością go sobie przyswajali. Tymczasem rabini palestyńscy i galilejscy okopywali się w dawnej tradycji hebrajskiej. Tak jak ich poprzednicy, zdecydowanie bronili się przed hellenizmem. Byli też nieufni wobec Żydów ulegających hellenizmowi¹⁴.

2. Sfera języka wyrazem oddziaływania hellenizmu na judaizm

Dziedzina, w której ewidentnie hellenizm wszedł w kulturę judaistyczną, był język. Można się zastanawiać nad tym, czy tylko sam język, czy również sposób myślenia. Być może język grecki był tylko szatą, narzędziem dla wyrażania myśli typowo hebrajskich. Być może wraz z terminologią przejęta została również treść greckich słów. Do tego dochodzi kwestia poprawności przekładu. Nie zawsze w drugim języku istnieje słowo adekwatne do oryginału, a nawet wtedy, gdy tak jest, tłumacz mógł zastosować słowo zupełnie inne, nieodpowiednie, zawierające inną treść. Bywa, że w przekładzie pojawia się zafałszowanie z powodu braku rozumienia. Może się też okazać, że w obcym języku jakaś kwestia jest wyjaśniona lepiej niż w języku źródłowym. Na ogół jednak tłumaczenie powiązane jest z ryzykiem popełnienia błędów, a także z możliwością wejścia w zupełnie inny sposób myślenia.

¹³ Por. P. Argárate, *El hombre creado a la imagen y semajanza de Dios en San Máximo el Confesor*, *Communio* 30(1997)2-3, 194.

¹⁴ Por. R. Trevijano Etcheverría, *Orígenes del cristianismo...*, 93.

2.1. Przekład Pisma świętego z hebrajskiego na grecki

Objawienie dokonało się w środowisku judaistycznym i hellenistycznym. Myśl judaistyczna podkreśla wymiar czasowy, historyczny, myśl grecka podkreśla przestrzenność¹⁵. Język hebrajski jest plastyczny, zdolny do wyrażania dynamizmu i zmienności. Język grecki skierowany jest na abstrakcje, idee, statyczne schematy. Judaizm hellenistyczny wahał się między tymi dwoma ujęciami i próbował je łączyć. Widoczne jest to w księgach pisanych bezpośrednio po grecku i w komentarzach tworzonych przez Żydów hellenistów¹⁶. Wszystkie te kwestie istniały już w zetknięciu się judaizmu z grecką kulturą klasyczną. Później stały się jeszcze bardziej skomplikowane. W rozpatrywaniu relacji judaizmu z kulturą grecką trzeba wziąć pod uwagę zmiany zachodzące po jednej i po drugiej stronie. Ponadto trzeba zauważyć, że inne były uwarunkowania oddziaływania hellenizmu na Żydów uformowanych przez księgi hebrajskie niż na Żydów czytających księgi święte pisane w języku greckim.

Oddziaływanie zewnętrzne dotyczyło języka bez zmiany jego wewnętrznej treści. Pod wpływem platonizmu (klasyka) i neoplatonizmu (hellenizm), w Aleksandrii stała się popularna metoda alegoryczna, którą reprezentował Filon z Aleksandrii, a następnie wielu myślicieli chrześcijańskich. Metoda uważana tylko za narzędzie może pomagać w lepszym odczytaniu ortodoksyjnej treści. Dopiero zmiana sposobu myślenia człowieka stosującego ją powoduje pojawienie się nowego znaczenia, obcego wobec oryginału. Pewne jest, że stosowanie metod greckich spowodowało, że żydowskie komentarze były bardziej swobodne, wychodziły ze skostniałego schematu, zmieniały swoją formę, „rozwijając z czasem tzw. *midrasz*, tj. prawniczy wykład tekstu (*halach*), np. o szabacie, oraz wyjaśnianie budująco-moralne (*haggada*)”¹⁷. W kulturze hellenistycznej myślenie filozoficzno-klasyczne zostało zachowane, ale przeważało myślenie poetycko-religijne, bardziej otwarte na wymieszanie ze sposobem myślenia innych kultur. Podobnie żydowskie komentarze do Pisma świętego można podzielić na dwie grupy, bardziej filozoficzne i bardziej poetyckie, w zależności od tego, jaki nurt hellenistyczny oddziaływał na ich autorów.

W niektórych dziełach hellenistycznych Żydzi spotykali treści podobne do własnych. Wynikało to stąd, że niektóre treści są uniwersalistyczne, wspólne

¹⁵ Por. P. Liszka, *Wpływ nauki o czasie na refleksję teologiczną*, Warszawa 1992, 7.

¹⁶ Por. B. Sesboüé SJ, *Pierwsze dyskursy chrześcijańskie i tradycje wiary*, w: B. Sesboüé SJ (red.), *Historia Dogmatów*, T. 1, B. Sesboüé SJ, J. Woliński, *Bóg Zbawienia. Tradycja, reguła i Symbole wiary. Ekonomia zbawienia. Rozwój dogmatów trynitarnych i chrystologicznych*, Kraków 1999, 55.

¹⁷ C.S. Bartnik, *Dogmatyka katolicka*, t. 1, Lublin 2000, 275.

dla wszystkich ludzi, albo stąd, że kształtowały się pod wpływem judaizmu. Oddziaływanie trwało od wielu wieków i to w obie strony. Niektórzy badacze dowodzili nawet, że filozofia grecka była inspirowana przez Mojżeszową myśl, którą zawiera Tora będąca źródłem filozofii najwyższej i najbardziej prawdziwej. W takim ujęciu oddziaływanie kultury greckiej na judaizm byłoby powracającą falą, niosącą coś oryginalnie greckiego, ale też coś, co należy do kultury hebrajskiej i powracając, nie zniekształca judaizmu, lecz go umacnia¹⁸. Pojawiło się też pełne nadziei przekonanie, że skoro już raz Mojżesz znalazł uznanie u Greków, to ich potomkowie też będą dobrze nastawieni wobec religii żydowskiej. Takie przekonanie miał autor 4 Księgi Machabejskiej, skierowanej do Greków żyjących już w nowym środowisku, ukształtowanego przez hellenizm. Religia żydowska ukazana została w niej jako jedyny strażnik prawdziwej filozofii, jako jedyne lekarstwo, by uwolnić Greków z naleciałości obcych kultur¹⁹.

Myślenie greckie wyraźnie widoczne jest w Księdze Mądrości, zwłaszcza w jej antropologii. Odzwierciedlone tam są poglądy szkoły aleksandryjskiej, czyli poglądy środowiska greko-hellenistycznego. Według tej księgi dusza ludzka została stworzona nieśmiertelna, na podobieństwo nieśmiertelności Boga (Mdr 2,23)²⁰. Pod wpływem hellenistycznego sposobu myślenia Księga Mądrości mówi też o poznaniu Boga na podstawie analogii istniejącej między nim a stworzeniem (Mdr 13,5)²¹. Wyraźny aspekt hellenistyczny ma Księga Barucha, która zachowana została jedynie w przekładzie greckim. Tradycja żydowska aleksandryjska zaliczała ją do cyklu Jeremiaszowego, wraz z Lamentacjami oraz Listem Jeremiasza²². Hellenizacja Starego Testamentu dokonała się poprzez przekłady ksiąg pisanych w języku hebrajskim, a następnie poprzez pisanie nowych ksiąg w języku greckim, w środowisku kultury greckiej. Sam przekład nie musiał być związany z przyjmowaniem nowego sposobu myślenia. Nawet księgi pisane w języku greckim mogły wyrażać mentalność hebrajską. W hellenistycznej formie przekazywana była treść znajdująca się na biegunie przeciwnym wobec hellenizmu. Istotą myśli hellenistycznej jest panteizm. Judaizm trwał w radykalnym teizmie. Bogiem nie jest wszechświat, lecz Jahwe, Stwórca świata, który jest jednocześnie Stwórcą historii indywidualnej i społecznej człowieka: *auctor historiae*. Jahwe jest również podmiotem nadającym społeczności ludzkiej

¹⁸ Por. R. Trevijano Etcheverría, *Orígenes del cristianismos...*, 133.

¹⁹ Por. tamże, 134.

²⁰ Por. P. Argárate, *El hombre...*, 192.

²¹ Por. B. Mikołajczak, *Analógia III. W Teologii, A. Dzieje*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 1, Lublin 1989, kol. 498.

²² Zob. L. Stachowiak, *Barucha Księga*, w: *Encyklopedia katolicka*, T. II, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski, Lublin 1985, 90-91, 90.

prawa etyczne i socjalne²³. Cała reszta jest mniej ważna, aczkolwiek zasługuje na zainteresowanie.

Judaizm rabinistyczny ustalił, że kanonem żydowskim jest tylko Pięcioksiąg. Inne księgi są deuterokanoniczne, czcigodne, ale nie święte. Mimo to synagoga hellenistyczna uważała za święte wiele Ksiąg zawartych w Septuagincie.

Nie tylko przekłady pism, lecz również tłumaczenia ustne z hebrajskiego na grecki były coraz bardziej popularne. Zanikała znajomość języka hebrajskiego. Z tego powodu pojawiło się niebezpieczeństwo, że Słowo Boże całkowicie zamilknie. W tej sytuacji tłumaczenie Tory na język grecki było konieczne²⁴. Septuaginta nie zniekształciła wiary żydowskiej, wręcz odwrotnie, wzmocniła ją. Ponadto otworzyła poganom drogę do poznania mądrości Izraela. Spełniła ważną rolę w czasach panowania hellenizmu, kiedy to kultura grecka otwierała się na wszelkie inne kultury, chętnie i z łatwością. Grecka wersja Biblii hebrajskiej otwierała nowe perspektywy, dotąd nieznanne. W ten sposób Septuaginta stała się wehikulem prozelityzmu²⁵. Religia żydowska miała w sobie o wiele większą moc niż filozofie i religie wschodnie, mieszające się z kulturą grecką. W tym kontekście zauważyć można potrójne oddziaływanie religii żydowskiej na religijność hellenistyczną. Po pierwsze, na hellenizm oddziaływała siła monoteizmu semickiego. Po drugie, judaizm mógł być interpretowany uniwersalistycznie i w tej postaci mógł być wsparciem dla uniwersalistycznie nastawionego hellenizmu. Po trzecie, hellenizm przemieniał się, nieświadomie, w *Preparatio Evangelica* dla chrześcijaństwa²⁶.

Hellenizacja judaizmu spowodowała jego ubogacenie i wzmocnienie, stała się też okazją do wzbogacenia środowiska greckiego. Wszystkie kultury, znane dotąd, były z łatwością asymilowane przez Greków. Wspólnym mianownikiem było nastawienie panteistyczne. Jedyne judaizm był zdecydowanie inny, antypanteistyczny, gdzie Bóg był transcendentny wobec świata. Z tego względu też inny był efekt asymilacji judaizmu przez Greków. Judaizm pomógł im oczyścić ich rodzime wartości, wynosząc je na istotnie wyższy poziom. Przede wszystkim przemienił myślenie panteistyczne na myślenie integralne. W ten sposób przygotował fundament pod chrześcijaństwo. Wzajemne oddziaływanie na siebie judaizmu i środowiska greckiego otworzyło oba środowiska na przyjęcie uniwersalistycznych wartości chrześcijańskich.

²³ Por. C.S. Bartnik, *Dogmatyka...*, t. 1, s. 269.

²⁴ Por. R. Trevijano Etcheverría, *Orígenes del cristianismo...*, 125.

²⁵ Por. tamże, 126.

²⁶ Por. tamże, 127.

2.2. Zmiany w kulturze żydowskiej pod wpływem hellenizmu

Hellenizacja judaizmu zagrażała całości życia społecznego. Istniało też oddziaływanie o przeciwnym zwrocie. Kultura żydowska wpływała na świat grecki, zwłaszcza na sposób myślenia, przyczyniając się do powstania wielu nowych pojęć i konceptów. Oddziaływanie w obie strony widoczne jest już, jak w ognisku soczewki, w języku Septuaginty, należącym do kilku epok i kultur, ale też w sposobie myślenia, a w efekcie w całości życia społecznego. Hellenizm wpłynął na rozumienie Boga oraz Bożej Opatrzności. W literaturze mądrościowej są widoczne koncepcje znane w nurcie stoicyzmu. Stoicy Opatrzność (*pronoia*) stawiali na równi z fatum (*heimarmenê*). Z tego powodu nie potrafili oni zespolić Opatrzności z ludzką wolnością²⁷. Pod tym względem księgi mądrościowe zachowały odrębność, wskazując na Stwórcę ludzkiej wolności.

Nie nastąpiła asymilacja judaizmu z hellenizmem. Ortodoksji strzegli rabini, którzy obawiali się wymieszania żydowskiego monoteizmu z greckim politeizmem lub panteizmem. Z tego względu odrzucali oni wszystko, co miało jakikolwiek związek z hellenizmem. Walczyli między innymi ze wspólnotą w Qumran, a później, już radykalnie, z chrześcijaństwem. Jeszcze bardziej od hellenizmu obawiali się wszelkich nurtów mesjanistycznych. Nie potrafili sobie pojąć tego, że chrześcijaństwo jest oczywistym spełnieniem Starego Testamentu²⁸.

Z różnych względów hellenizm oddziaływał na judaizm raczej tylko zewnętrznie. Nie wpływał na przekonania religijne, na istotną treść wiary. Nie spowodował duchowych szkód, nie potrafił zniszczyć żydowskiej kultury. Wręcz odwrotnie, hellenizm wzmocnił żydowską samoświadomość, pozwolił zrozumieć Objawienie w szerszym kontekście kulturowym i społecznym, a w końcu pomógł rozpowszechnić chrześcijaństwo, nie w Grecji, ale w całym hellenistycznym świecie.

3. Charakterystyka judaizmu hellenistycznego

Oddziaływanie hellenizmu na judaizm nie zniszczyło oryginalnych przekonań religijnych, wpłynęło jednak znacząco na zewnętrzny sposób wyrażania ich i mówienia o nich. Pojawiły się nowe terminy, pojęcia, koncepcje, tematy, a nawet w pewnym sensie nowy sposób myślenia, nawet w środowisku rabinackim.

²⁷ Por. P. Bolberitz, *Opatrzność jako współcierpienie Boga*, *Communio* 6(2002)52.

²⁸ Por. V. Collado Bertomeu, *Qumran y el cristianismo*, w: *Cristianismo y culturas. Problemática de inculturación del mensaje cristiano*, Valencia 1995, 218.

3.1. Sposób myślenia judaizmu hellenistycznego

Nurt rabinacki przeciwstawiał się hellenizmowi, ale wiele z niego korzystał. Pozytywnym skutkiem tego oddziaływania było ożywienie myślenia racjonalnego, podjęcie starań zmierzających ku systematyzacji Objawienia oraz większe zainteresowanie kosmologią i antropologią. Wiele wieków dziejów Izraela przyniosło poznanie wielu różnych systemów filozoficznych. Hellenizm pozwolił wzbogacić tę wiedzę. Dzięki temu lepiej były odpierane argumenty przeciwników, a nade wszystko bardziej wyraziście była rozumiana treść własnej wiary. Przeciwnicy hellenizmu bronili się przed hellenistycznym chaosem, ale odnajdywali w myśli greckiej narzędzia pozwalające ten chaos porządkować i tworzyć spójne modele teoretyczne ujmujące całość zagadnień dotyczących żydowskiej wiary i kultury. Dzięki temu można było uzgodnić nadprzyrodzoną mądrość z tradycyjną pobożnością, a teoretyczne ujęcia uniwersalistyczne z troską o zachowanie wierności dziedzictwu proroków²⁹.

Spotkanie judaizmu z hellenizmem trwało w przyszłych tysiącletniach. Przez całe pierwsze tysiąclecie po Chrystusie myśl żydowska zachowała nieskażoną ortodoksyjność. Później pojawiło się zjawisko odrodzenia hellenizmu, zarówno w obrębie chrześcijaństwa, jak i w środowisku żydowskim. Pod koniec pierwszego tysiąclecia odkryto zarówno starożytną grecką myśl klasyczną, jak i panteistyczną mistykę typową dla hellenizmu³⁰. Hellenizm przeszedł do judaizmu drogą okrężną, z Zachodu, poprzez kulturę arabską. Ujawnił się w „czterech postaciach myśli żydowskiej: religijnej, mistycznej, filozoficznej i naukowej”³¹. Dzieła greckie docierały do Europy od strony zachodniej, za pośrednictwem myślicieli islamskich. Żyjący w środowisku islamskim myśliciele żydowscy byli włączeni w ten nurt i stali się przekaźnikami wiedzy od starożytnej Grecji do chrześcijan. Dzieła greckie były tłumaczone na język arabski lub hebrajski, a dopiero z tych języków na łacinę. Tym samym były już naznaczone islamskim lub żydowskim myśleniem religijnym. W ten sposób w sferze myśli tworzona była coraz bardziej zawiła mieszanka kulturowa³². W jakiś sposób splot różnych kultur w myśli europejskiej trwa do dziś.

Od czasów Aleksandra Macedońskiego w judaizmie istnieją dwa zasadnicze nurty: rabinacki i hellenistyczny. Typowym przykładem nurtu rabinackiego jest

²⁹ R. Trevijano Etcheverría, *Orígenes del cristianismo...*, 88.

³⁰ Por. J. Ochman, *Średniowieczna filozofia żydowska, (Historia filozofii żydowskiej, t. 2)*, Kraków 1995, 5. Zob. też: tenże, *Peryferie filozofii żydowskiej*, Kraków 1997.

³¹ Por. tamże, 6.

³² Por. G. Lafont, *Storia teologica della Chiesa. Itinerario e forme della teologia*, Torino 1997, 127.

dzieło *Nefesh Hahayyim*, którego autorem jest Gaon z Wilna, Hayyim de Volozhyn (zm. 1821). E. Lévinas uważa to dzieło za potężną syntezę egzegetyczną pism biblijnych, talmudycznych i kabalistycznych. Jego zamiarem było oczyszczenie judaizmu z konceptów filozofii greckiej i z myślenia mitycznego. Sposób myślenia wileńskiego rabinu był bliski stoicyzmowi. Sądził on, że uwolnienie religii od mitów sprawia, że religia stanie się bardziej etyką. Hermeneutyka przez niego stosowana zwalczała wszelkie interpretacje mistyczne biblijnych obrazów i wprowadzała w ich miejsce interpretacje etyczne³³. Lévinas kontynuował ten kierunek myślenia w XX wieku. Podobieństwa widoczne są nie tylko w podejmowanych tematach, lecz przede wszystkim w stylu myślenia, wynikającym z podobnego środowiska społecznego i religijnego. Obu myślicieli żydowskich różni inne nastawienie do hellenizmu. Hayyim de Volozhyn bardziej skłaniał się ku nurtowi rabinackiemu. Lévinas natomiast chciał przetłumaczyć nie-helleńskie wątki biblijne w terminach helleńskich³⁴. Okazuje się, że hellenizacja judaizmu trwa do dziś.

Dialektycznie holistyczne myślenie hellenistyczne z integralnym myśleniem żydowskim łączył też kontynuator Levinasa, André Neher. Wyszedł on od spostrzeżenia, że już starożytne myślenie żydowskie wiązało wydarzenia historyczne z refleksją intelektualną. Język wydarzeń przekładany był na język mówiony i pisany. Historia ukazywana była nie tylko w aspekcie materialnym, lecz również w całej sferze duchowej, w której znaczącą rolę odgrywa ludzkie myślenie. Judaizm łączy „życie” (czyli działanie materialne) z teorią (czyli myśleniem). Życie człowieka, w odróżnieniu od zwierząt, to przede wszystkim myślenie. Historia nie jest zbiorem dziejów odizolowanych od siebie jednostek, lecz ich wzajemną ciągłą komunikacją, przekazywaniem rzeczy, słów, myśli, wartości duchowych, w sposób przestrzenny i czasowy. Do tego wszystkiego Neher dołączył hellenistyczny uniwersalizm i zbudował teoretyczny model ujmujący w sposób syntetyczny i spójny całość dziejów ludzkości³⁵.

3.2. Uniwersalność myśli judeo-hellenistycznej

Uniwersalność jest cechą judaizmu i hellenizmu, ale wyrażana jest w inny sposób. Judaizm zacierał różnicę między elementem duchowym i materialnym w człowieku. Człowiek to tylko materia ożywiana pierwiastkiem boskim, ale tym samym, człowiek ma w sobie boską moc. Rabini oceniali wartość człowieka,

³³ Por. M.L. Costa, *Emmanuel Lévinas y Hayyim de Volozhyn: proximidad e inspiración*, *Anámnesis* 1(1998)132.

³⁴ Por. tamże, 133; zob. E. Lévinas, *De Dieu qui vient à l'idée*, Paris 1982, 142.

³⁵ Por. M.R. Capellini, *André Neher e l'ermeneutica biblica*, *Studia Patavina* 46(1999)1, 110.

patrząc na jego relację z Bogiem. Człowiek jest tylko ciałem, jest słaby, zmierza ku nicości, ale w mocy Boga sam staje się mocny. Hellenizm ubogacił antropologię żydowską o nowe pojęcia i koncepcje, które pomogły lepiej wyrazić niezmienną treść daną w Objawieniu. W nowym ujęciu człowiek jest boski poprzez swoją duszę i ziemski poprzez swoje ciało-korpus³⁶. Antropologia grecka miała swoją terminologię dla określenia pierwiastka duchowego w człowieku, który w języku polskim jest określane terminem „dusza”³⁷. Odpowiadają mu greckie terminy „neuma” i „psyche” oraz hebrajskie „nefesz” i „ruach”, ale tylko w jakiś sposób. Pola semantyczne tych terminów nie pokrywają się. Nie wiadomo, czy w myśli hebrajskiej i greckiej słowo „dusza” oznacza duchowy budulec, duchową energię, czy tylko schemat, formę, strukturę elementu materialnego. Również przekład słów hebrajskich i greckich na język polski nie jest jednoznaczny³⁸. Dla relacji judaizmu z hellenizmem ważne jest to, że literatura biblijna starotestamentalna pisana w języku greckim słowem greckim nadawała zawsze znaczenie hebrajskie. „W kanonicznych księgach ST czy w *LXX* słowo *psyche* ma zasadniczo treść hebrajskiego *nefesz*, ale niekiedy występuje jako podmiot zmartwychwstania (2 Mch 7,9; 7,14.23)”³⁹.

W kontekście helleńskiego uniwersalizmu pojawia się idea apokatastazy. Trudno powiedzieć, czy wynika ona z Miłosierdzia Bożego, o którym można mówić nie tylko w chrześcijaństwie, ale też w ramach judaizmu, czy raczej wynika z hellenistycznego panteizmu. Wiadomo, że Biblia hebrajska ogranicza zakres zbawienia, natomiast hellenizm jest uniwersalistyczny, otwarty na wszystko, nawet na pogodzenie dobra ze złem. W każdym razie w ślad za antropologią, terenem badań nad kwestią oddziaływania hellenizmu na judaizm powinna być również eschatologia⁴⁰.

Centralne miejsce w teologii zajmuje refleksja nad Misterium Boga. W tym względzie najważniejszym zagadnieniem, w którym widoczny jest wpływ hellenizmu na judaizm, jest monarchia Boga. Zarówno w starożytnej, rodzimej kulturze helleńskiej, jak i w późniejszej mieszance kulturowej, zwanej hellenizmem, termin „monarchia” był powszechnie rozumiany w sensie świeckim. Tymczasem w środowiskach judaizmu termin „monarchia Boża” dotyczył panowania Boga

³⁶ Por. A. Rodríguez Carmona, *El hombre en el judaismo*, *Estudios Biblicos* 57(1999)597.

³⁷ Zob. P. Liszka, *Korzenie hebrajskie rozumienia duszy ludzkiej – nefesz*, *Życie Konsekrowane* 4/102(2013)56-69.

³⁸ Zob. tenże, *Interpretacja terminu „psyche” w Piśmie Świętym i w teologii*, *Teologia w Polsce* (nowa seria) 7(2013)2, 45-61.

³⁹ L. Stachowiak, *Antropologia biblijna*. A. *Stary Testament i środowisko judaistyczne*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 1, kol. 691.

⁴⁰ Por. W. Szczerba, *Αποκατάστασις w Starym Testamencie*, w: M. Manikowski (red.), *Studia z filozoficznej tradycji chrześcijaństwa*, Wrocław 1998, 36.

nad światem – Boga jednego, jedyne⁴¹. Filon z Aleksandrii, mówiąc o jedyności Boga, posługiwał się tym terminem, który znalazł w wersach *Iliady* (II, 204), podobnych do tekstu Rdz 1,26; 3,22⁴². W ogóle Filon był pierwszym, który mówiąc o biblijnych opisach stworzenia, zastosował terminologię filozoficzną. W ten sposób mówił o panowaniu Boga nad całym kosmosem⁴³. Ośrodek aleksandryjski, a zwłaszcza Filon, to centralne miejsce prezentujące wyraźnie nurt oddziaływania hellenizmu na judaizm⁴⁴.

Dzięki hellenizacji judaizmu wiele zagadnień zostało ukazanych bardziej głęboko i bardziej wyraźnie. Również całość treści wiary była ukazywana w sposób bardziej spójny i przekonujący. Kultura helleńska pozwoliła docierać religii żydowskiej na cały znany ówczesnie świat.

Podsumowanie

Hellenizacja judaizmu jest zjawiskiem, które pojawiło się wraz z nastaniem hellenizmu. Hellenizm to wynik oddziaływania wielu kultur, zwłaszcza azjatyckich, na rodzimą kulturę grecką, helleńską. Kontakt między Grecją a wieloma kulturami istniał już wcześniej. Podobnie istniał kontakt Izraela z wieloma kulturami. Nasilenie oddziaływania nastąpiło w czasach niewoli babilońskiej. Dla Grecji całkowicie nowy etap rozpoczęły wyprawy Aleksandra Macedońskiego. Wcześniej kontakt Narodu Wybranego z grecką filozofią i mitologią był nieznaczny. Od IV wieku przed Chrystusem oddziaływanie kultury greckiej na judaizm ogarnęło wszelkie dziedziny życia. Nikły strumyk przemienił się w potop. Jednocześnie zmieniło się natężenie oddziaływania i jego jakość. Przyczyna jednego i drugiego była ta sama. Początek zależności politycznej narodu izraelskiego od Grecji zbiegł się z początkiem przemiany helleńskości w hellenizm.

Wpływ hellenizmu na judaizm był wieloraki, ale w istotnej dziedzinie – w wierze – niczego nie zmienił. Przekład Biblii na język grecki, pisanie ksiąg biblijnych w języku greckim, mówienie w tym języku i życie w środowisku stworzonym przez Greków nie zmieniło biblijnego sposobu myślenia i nie przekształciło objawionej treści.

Judaizm nie miał większego wpływu na kulturę grecką. Kultura żydowska została przyjęta przez Greków dopiero wraz z percepcją chrześcijaństwa.

⁴¹ Por. G. Uríbarri Bilbao SJ, *Monarquía y Trinidad*, Madrid 1996, 58.

⁴² Por. tamże, 58.

⁴³ Por. tamże, 62.

⁴⁴ C.S. Bartnik, *Dogmatyka...*, t. 2, 748.

Słowa kluczowe: hellenizm, judaizm, środowisko, Palestyna, diaspora, oddziaływanie, kultura, Pismo święte.

Summary

THE IMPACT OF HELLENISM ON JUDAISM

The Hellenization of Judaism occurred at the inception of Hellenism. Hellenism can be described as a result of the influence exerted by many cultures, especially the Asiatic ones, on Ancient Greek or Hellenic culture. Greece and Israel alike had come into contact with other cultures relatively early. That influence reached its pinnacle during the Babylonian captivity. In the case of Greece, it was the conquests of Alexander the Great that initiated a new stage in the country's development. Prior to this, the contact of the nation of Israel with Greek philosophy and mythology was negligent. By the 4th BC the influence of Greek culture on Judaism had encompassed all spheres of life: just as if the initially thin stream had burst its banks and turned into a flood. At the same time, the intensity and quality of the said influence underwent a number of changes emanating from the same cause. The onset of Israel's political independence from Greece coincided with the beginning of the transformation of Hellenic culture into Hellenism. Although the impact of Hellenism on Judaism was manifold, it did not produce any substantial changes in terms of faith. The translation of the Bible into Greek and the use of Greek as a language of communication did not alter the biblical way of thinking. Nor did this warp the revealed message. Judaism did not have much impact on Greek culture and, similarly, Hebrew culture was only accommodated by the Greeks with the adoption of Christianity.

Key words: Hellenism, Judaism, environment, Palestine, diaspora, impact, culture, the Holy Scriptures.

Bibliografia

- Argárate P., *El hombre creado a la imagen y semejanza de Dios en San Máximo el Confesor*, *Communio* 30(1997)2-3, 189-219.
- Bartnik C.S., *Dogmatyka katolicka*, t. 1, Lublin 2000.
- Bartnik C.S., *Dogmatyka katolicka*, t. 2, Lublin 2003.
- Bolberitz P., *Opatrzność jako współcierpienie Boga*, *Communio* 6(2002)46-59.
- Capellini M.R., *André Neher e l'ermeneutica biblica*, *Studia Patavina* 46(1999)1, 109-141.
- Collado Bertomeu V., *Qumran y el cristianismo*, w: *Cristianismo y culturas. Problemática de inculturación del mensaje cristiano*, *Actas del VIII simposio de teología histórica*, Facultad de teología San Vicente.

- Costa, *Emmanuel Lévinas y Hayyim de Volozhyn: proximidad e inspiración*, Anámnesis (Meksyk) 1(1998)129-145.
- Davies N., *Europa. Rozprawa historyka z historią (Europe. A history*, Oxford Univeristy Press 1996), przekład Elżbieta Tabakowska, Kraków 2009.
- Ferrer, Series Valentina XXXVII, Valencia 1995, 215-222.
- Lafont G., *Storia teologica della Chiesa. Itinerario e forme della teologia*, Edizioni San Paolo, Torino 1997.
- Leks P. SCJ, „*Stowo Twoje jest prawdą...*”. *Charyzmat natchnienia biblijnego*, Katowice 1997.
- Lévinas E., *De Dieu qui vient à l'idée*, Paris 1982.
- Liszka P., *Interpretacja terminu „psyche” w Piśmie Świętym i w teologii*, Teologia w Polsce (nowa seria) 7(2013)2, 45-61.
- Liszka P., *Korzenie hebrajskie rozumienia duszy ludzkiej – nefesz*, *Życie Konsekwowane* 4/102(2013)56-69.
- Liszka P., *Oddziaływanie hellenizmu na antropologię chrześcijańską*, *Studia Warمیńskie* 53(2016)145-160.
- Liszka P., *Wpływ nauki o czasie na refleksję teologiczną*, Warszawa 1992.
- Mikołajczak B., *Analogia III. W Teologii*, A. Dzieje, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 1, Lublin 1989, kol. 498-504.
- Ochman J., *Peryferie filozofii żydowskiej*, Kraków 1997.
- Ochman J., *Średniowieczna filozofia żydowska (Historia filozofii żydowskiej*, t. 2), Kraków 1995.
- Rodríguez Carmona A., *El hombre en el judaismo*, *Estudios Biblicos* 57(1999)589-611.
- Sesboüé B. SJ, *Pierwsze dyskursy chrześcijańskie i tradycje wiary*, w: B. Sesboüé SJ (red.), *Historia Dogmatów*, T. 1, B. Sesboüé SJ, J. Woliński, *Bóg Zbawienia. Tradycja, reguła i Symbole wiary. Ekonomia zbawienia. Rozwój dogmatów trynitarnych i chrystologicznych*, tłum. P. Rak, Kraków 1999, 21-61.
- Stachowiak L., *Antropologia biblijna. A. Stary Testament i środowisko judaistyczne*, w: F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski (red.), *Encyklopedia katolicka*, t. 1, Lublin 1985, kol. 689-692.
- Stachowiak L., *Barucha Księga*, w: F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski (red.), *Encyklopedia katolicka*, T. II, Lublin 1985, 90-91.
- Szczerba W., *Ἀποκατάτασις w Starym Testamencie*, w: M. Manikowski (red.), *Studia z filozoficznej tradycji chrześcijaństwa*, *Filozofia* XXVIII, Wrocław 1998, 13-40.
- Trevijano Etcheverría R., *Orígenes del cristianismo. Transfondo judío del cristianismo primitivo*, Ed. Publicaciones Universidad Pontificia Salamanca, Salamanca 1995.

Uríbarri Bilbao G. SJ, *Monarquía y Trinidad*, Publicaciones de la Universidad Pontificia Comillas. Madrid, serie I: Estudios 62. wyd. UPCO (Universidad Pontificia Comillas), Madrid 1996.

Wielgus S., *Badania nad Biblią w starożytności i w średniowieczu*, Lublin 1990.

Zañartu S., *El concepto de ZQH en Ignacio de Antioquia*, Publicaciones de la Universidad Pontificia Comillas, Ed. Eapsa, Madrid 1977.